

KNJIŽEVNO-JEZIČNA BAŠTINA U SUSANI MARKA MARULIĆA

Josip Bratulić

Historiju od Susane, odnosno *Susanu*, Marka Marulića možemo promatrati u ozračju hrvatske književnosti s početka XVI. stoljeća i u kontekstu Marulićeva opusa kao zatvoren sustav književnih vrijednosti. Ona doista jest osebujno djelo u okviru cjelokupnog Marulićeva opusa kao što je osobitost njezina očevidna u okviru tadašnje hrvatske književnosti i s obzirom na tradiciju iz koje potječe i s obzirom na tip jezika kojim je napisana. *Susana* u okviru Marulićevih djela ima šire odrednice i dublje poticaje. Ona je sretan spoj njegove humanističke načitanosti i hrvatske zauzetosti. U Marulićevu opusu ona ne znači samo pohvalu Susani čistoj, nakon pohvala smionoj Juditi, nego govori izričito o njegovu odnosu prema biblijskoj tradiciji, ali i prema suvremenosti, tj. o njegovu odnosu prema sudstvu, a to znači vlasti, svjetovnoj i duhovnoj.

Susana je nastala nakon *Judite*, dakle nakon 1501. godine, i taj podatak o nastanku djela Marulić iznosi na samom početku spjeva, iza invokacije, ili upravo u svezi s invokacijom:

Pomogal si mene udovicu hvalit
Sad ove družine hvale pomoz' mi dit,' (7—9)

tj. pomogao si mi, Bože, *udovicu* hvaliti, a sada mi pomozu izreći hvala ovoj obiteljskoj, tj. udatoj (*družbenoj*) ženi. Zato: nek ovo djelo prime osobito one koje su udate, »kê ste neviste«. Nejasno ostaje otkuda Maruliću podatak da je Joakim uzeo Susanu »ne imijuć ploda«, te mu je Susana unekoliko i kao žena i kao dijete. *Biblija* o tome ne govori ništa. Dapače: u biblijskom tekstu Susana pred suce izlazi sa svojim rodom i djecom.

Nije bez značenja reći da ni *Judita* ni *Susana* ne spadaju u Kanon hebrejske, židovske *Biblije*. Naravno da je stoga nemaju ni protestanti, pa se ne nalazi ni u Daničićevu prijevodu *Svetog pisma*. Povijest o Susani sadržana je u 13. poglavlju Danijelove knjige (14. poglavlje govori o Belovim svećenicima i o zmaju kojega je udavio Danijel davši mu da pojede pečene kuglice od smole, masti i dlaka. Tema koja će seliti u prikazanje o sv. Margariti). Ime Susana znači hebrejski Ljiljana. Možda zato u njenom perivoju rastijaše »još jedan red žilji,

od kih snig ne biše, kad prem pade, bilji.«

Susana u okviru katoličkog Kanona, kako je uspostavljen zahvaljujući ponajviše sv. Jeronimu, jest deuterokanonska knjiga. Sv. Jeronim je očito bio veoma zainteresiran da ova knjiga bude u popisu svetih knjiga. Ne samo stoga što se već nalazila u Septuaginti, nego je imao više drugih razloga. To Jeronim piše u pismu Pavlu, iznoseći razloge zbog kojih se dao na prevođenje ove knjige, i zbog čega ju je uvrstio u svoj, tj. Vulgatin *corpus* svetih knjiga¹. Jeronim ističe da u Židova Danijelova knjiga nema poglavlja o Susani, Kantik triju mladića u užarenoj peći, kao ni priču o Belu (Balu) i zmaju. Kaže da je vidio više Židova kako su se podsmjehivali Susaninoj povijesti, smatrajući da je nastala na grčkom jeziku, a čemu ide u prilog i uzrečica koja, u vezi sa *Susanom*, mogaše nastati samo u grčkoj sredini, na grčkom jeziku, naime: ἀπὸ τῶν σίνου σίζαι, καὶ ἀπὸ τῶν πίνου πρίσαι — *schinus* i *pinus* su ona dva drveta pod kojima su starci, tobože, vidjeli Susanu, i Jeronim ih, iz grčkoga, prenosi u svoj latinski prijevod, udešavajući u tom smislu i igru glasovima i smislom: od smrče se kala, od oštrike (*quercus ilex*) se pili, odnosno na latinskom: *de ilico pears et a lentisco in lentem te comminuat angellus*. Tekst ove poslanice, odnosno predgovora Danijelu, sigurno je poznao Marko Marulić. To Jeroni-

movo duhovito tumačenje sudbine lažnih svjedoka i sudaca i naravi drveta s obzirom na grčku etimologiju (shizō, prizō), i koje označavaju način pogubljenja sudaca, zadržao je i Marulić u svojoj *Susani*

»meč će te raskusit suda nebeskoga,
jere ti osudit smio si pravoga.« (583—584)

kaže Danijel prvome starcu, a drugome:

»Da Bog, ki svaka vi, s nebes posla doli
an'jela tebe ki prisiče na poli.« (609—610)

Marulić je samo u jednoj riječi pogriješio: *pinus* je prenio kao *pinus*, bor. Možda je tako pisalo u njegovu primjerku *Biblije*. A možda i stoga što nije znao, a možda nije mogao ni znati šta upravo znači *pinus*. To nije vrsta bora nego vrsta hrasta, koji se kod nas naziva oštrika, a raste kao endemska biljka na Lošinju. Uostalom, i *pinus* i *pinus* jesu zimzelena stabla.

Kad je prof. Josip Hamm izdavao *Juditu* iz hrvatskoglagoljskih brevijara nadala mu se misao da li je Marulić poznavao hrvatskoglagoljski tekst *Judite*?. Iako stoji tvrdnja da on u sastavljanju svoga epa nije koristio tekst iz hrvatskoglagoljskih brevijara, sudeći prema nekim riječima iz staroslavenskoga vokabulara, on je poznavao stari hrvatski tekst *Judite*, i to onaj koji je tradicionalniji, konzervativniji. Hamm je objavljujući studiju o Maruliću i knjizi o Juditi napisao da iz izvora nije sasvim jasno da li je Marulić poznavao glagoljicu, osobito stoga što u polemici protiv onih koji svetoga Jeronima smatraju Talijancem ne kaže da je Jeronim izumitelj, tvorac glagoljice. Ni činjenica da se pjesma iz senjskog *Transita*, tiskana glagoljicom, pripisuje Maruliću ne dokazuje da je on doista glagoljicu poznavao, odnosno čitao. Ipak: sigurno je jedno — u svojim tekstovima upotrebljava leksik koji je zasvjedočen u najstarijem sloju hrvatske književnosti, a ta je pisana glagoljicom. A to potvrđuje i dokazuje da je Marulić glagoljicu, i kao pismo i kao *corpus* tekstova poznavao. Iako u polemičkom spisu o rodnom mjestu Jeronimovu ne govori da je on tvorac glagoljice — on je u to vjerovao kao većina humanista i kod nas i u Italiji. Kako onda ne bi poznavao i pismo koje je uvaženi crkveni naučitelj sastavio za svoj narod?

Što nam pokazuje *Historija od Susane* s obzirom na leksik? Za razliku od *Judite* u kojoj gotovo da nema riječi koja je svezana za govor ulice, tj. za kolokvijalan način izražavanja, u *Susani* je prisutan znatan broj romanizama i dalmatinizama, odnosno spalatinizama. *Susanom* je Marulić, prema tome, zakoraknuo na područje govora, uvodeći svakodnevni govor u književnost. Brojne su takve riječi u *Susani*: fin, fruti, klonda, kolur, kumtent, kumfete, kondemat, lavezi, lezi, žardin, ton, mantil itd. U *Juditi* je prof. Hamm našao nekoliko staroslavenizama: selik, riše, grdinja, pruzi, meč, kičma. No, jedva da je taj broj toliko reprezentativan da bismo mogli tvrditi da je Marulić poznao tekst *Judite* iz hrvatskoglagoljskih brevijara. Da je on poznao hrvatskoglagoljsku književnost *in extenso*, to nije teško dokazati. Sa *Susanom* je ispitivanje leksika mnogo kompleksnije.

Trinaesta glava iz Danijela, tj. priča o Susani čitala se cjelovita treće subote u korizmi, te je imaju ne samo hrvatskoglagoljski brevijari nego i hrvatski lekcionari, od kojih i onaj Bernardina Splićanina, tiskan u Veneciji 1495. godine. Tekst Bernardinova lekcionara, prema dosadašnjim istraživanjima, nije vezan izrazito za glagoljašku tradiciju, već slijedi tradiciju latinaške crkvene književnosti, a koja je također vrlo rano imala svoje lekcionare, tj. čitanja poslanica i evanđelja. Zadarski, Ranjinin i Bernardinov lekcionar to potvrđuju, a Lajpciški lekcionar, bosančicom, i Dubrovački štokavski misal, latinicom, to neosporno dokazuju. Stanje je dakle mnogo kompleksnije i s tekstovima i s tradicijom narodnoga govora u liturgijskim tekstovima.

Ako je Marulić slušao i pamtio tekst iz Bernardinova lekcionara, to još ništa ne govori o njegovoj vezi s glagoljaškom tradicijom, jer Bernardinov tekst nije svezan s tradicijom hrvatskoglagoljske književnosti, kako je usrdno mislio Franjo Fancev, a za njim i Milan Rešetar i drugi istraživači.

Nekoliko izabраниh primjera bit će dostatno da potvrdi ovu tvrdnju: svi hrvatski tekstovi *pomarium* iz Vulgate prenose kao *vrt*. Zbog svoga osobita opisa vrta, ali i zbog toga što se u *vrtu* dešava zaplet, kao što vrt donosi i rasplet sudbine Susanine, Marulić za latinski *pomarium* koristi i upotrebljava sinonime: vrtal, perivoj, žardin, i na kraju on uspoređuje taj vrt zemaljskom raju:

»I ki dohajahu prvom u žardin saj
s čudom govorahu, mneć je zemaljski raj.« (137—138)

U vrt se Susana uputila s dvjema djevojkama; u Vulgati su to *puellae*. Glagoljski tekstovi imaju: s *dvěma (samima) dčevicama*, kako imaju Vatikanski misal, Ročki, Novakov i Prvotisak; Hrvojev ima s *dvima divicama*. Ikavski oblici miješaju se uostalom često upravo u ovom odlomku. Bernardin ima: s *samimi dvima divojkama*, Ranjinin lekcio-nar: s *dvije same djevojčice*. Marulić ima stalno *dvi rabe*. U *Juditi* je *Abra raba*.

Za Vulgatin *oleum et smigmata* Bernardin Splićanin ima *smišanje od sapuna* dok glagoljski tekstovi imaju: *olěê i lušie* — tako Hrvoje, odnosno *olěê i glapie*, drugdje *hlapie*, pri čemu je značenje ove riječi tamna značenja i postanja. Marulić opširno navodi Susaninu naredbu rabama što da donesu od kozmetičkih potrepština:

»masti ka se strže s driva balsamita,
kada sok izvrže narizana kita.
Još uli nalita da je čašica, vim,
ter kartom povita: i nju doneste . . .« (219—222)

Očito je Marulić poznao suvremena kozmetička sredstva, i nije se želio obrukati, kad već govori *nevistama*, odnosno družbenicama.

Starci su sakriveni čekali u vrtu Susanu. Vulgata ne govori pod kojim su to stablom bili sakriveni. Maruliću je to *stablo jablana* — nije to današnje stablo jablana, topole, nego ima starije značenje — to je stablo *jabuke*. Uostalom, pod stablom jabuke, odnosno drveta spoz-naje dobra i zla sagriješili su jednom praroditelji, Adam i Eva.

Riječi optužbe nad Susanom čistom, izgovorene u sudištu od nepoštenih i pohotljivih sudaca vrlo su različito prenijete u našim kodeksima, misalima i lekcionarima. Tekst se, uostalom, javno čitao na misi. »Priđe (..) mladić koji bijaše skriven, i leže s njom« — tako glasi današnji prijevod *Biblije*. Glagoljski tekstovi imaju slično: *i pride k njei junoša eter, ki skril se biše v vrtě, i leže š njeju*. Interesantno da se ta rečenica gotovo doslovno prenosi u svim kodeksima. Bernardin Splićanin ima: *i pride k njoj mladac i sagriši š njom*. Slično i Ranjina: *Dode potom mladac k njoj, koji bješe skriven, i bješe s njom*. Lekcionari razrađuju u slijedećem retku ostalo (*videći nečistoću njih zajedno smišafši se Bernardin; vidjesmo njih zajedno miješajući se, Ranjina*). Marulić je mnogo obzirniji čak i u potvori sudaca:

»mladac stazom jednom dojde k njoj i ja stat. ...
Kako da bi bil tat, poče se obzirat,
pak nju za grlo hvat, ča htiše pribirat.« (380—382)

Već je sveti Jeronim nastojao prenijeti sa grčkoga jezika i zvuk i značenje, skriveno i etimološko, onih stabala za koje su starci lažno tvrdili da su vidjeli Suzanu s nepoznatim mladićem. Stabla se razlikuju više po izgledu nego po zvuku svoga imena: u grčkom to je *schinos* i *prinos*. Tako je preneseno i u Jeronimov latinski tekst. Naši glagoljski tekstovi za *schinos*, *schinus* imaju pretežno *pod višeņuju*. Za *prinos*, odnosno *prinus* glagoljski misali imaju *pod borovniceju*. Novak i Prvotisak za prvo stablo imaju *pod čičintoju*, odnosno *čičindoju*, a za drugo stablo *pod slivoju*. Bernardin Splićanin ima: *pod smričom*, odnosno *pod borom*. Ranjina je bliži Novaku: za prvo stablo ima *pod čičimkom*, za drugo *pod čepresom*. Marulić ima u prvom slučaju *pod gorskim javorom*, tj. pod šumskim lovorom, a u drugom slučaju, kao i Bernardin, *pod borom*. *Prinus*, a što je inače oštrika, vrsta hrasta, pročitano je kao *pinus*, bor. Marulić, dakle, ne slijedi tradiciju starijih tekstova (osim Bernardina, donekle). Suvremeni naš prijevod Biblije ima na odgovarajućim mjestima: *pod trišljom*, odnosno *pod jasikom*. Zvučkovna i značenjska igra zbog koje je Jeronim zadržao grčka imena stabala nije sačuvana, ali Marulić je sigurno znao za leksičke varijante i za značenje koje je Jeronim riječima i iskazima dao. O tome je već govoreno ovdje. Čičinda, čičimak je žizula, diđula, koje se plod vrlo cijeni u Dalmaciji i Istri, a porijeklom je iz Fenicije. Latinski zizyphus. Odakle su došle u glagoljaške misale, doista je nepoznato.

Ako Marulić možda i nije znao za Septuagintin tekst, znao je za sigurno za Jeronimov predgovor Danijelovoj knjizi. Tradicija jeronimovska bila mu je bliža od hrvatskoglagoljske, a to je i razumljivo.

Iako u Jeronimovu prijevodu, odmah na početku, stoji neosporno da su se u Susanu zagledala dva starca, suca u izraelskoj koloniji na godinu dana, u slijedećim recima za njih se kaže da su *presbyteri* (stih 28, 34, 36), a što je označavalo časnu starost, poštovanje i sudačku vlast, premda su već u ranoj kršćanskoj crkvi *presbyteroi* i crkveni starješine. Jeronim upravo u kritičnom dijelu teksta, u prilikama u kojima se oni moraju ponašati kao *suci*, upotrebljava grčki izraz *presbyteri*, a u njegovo vrijeme ta je riječ označavala crkvenu vlast. U kasnijim stoljećima prevladalo je samo ovo posljednje značenje. Nije stoga

neobično da je još početkom XIX. st. Petar Katančić (ili priređivač Grgur Čevapović) u izdanju *Svetog pisma* bio ponukan da uz XIII. poglavlje Danijela napiše bilješku, na latinskom jeziku, da »Duo senes iudices (Dva stara sudca) in graeco est Presbyteri (...) non quasi fuerint sacerdotes, sed quia senior Graece presbyteros dicitur«⁴. Sigurno da je to znao i Marko Marulić, ali on od početka, od prvoga spominjanja, govori o popovima:

»Popi se zovihu, kim obima dvima
mnoga lita bihu, a malo razuma.« (169—170)

Da li je to samo zbog toga što su bili popi žudijski — ili je to obračun sa popima splitskim, ali i sa sucima koji ne sude po zakonima

»zakona ni lezi ne biše nike u njih«,

odnosno:

»Takovi da sude, tko more kurent bit,
al takov da bude popovstvo hteć nosit?
Trbuh bo p'jan i sit slidi puteni blud,
čistoću pronosit njemu je teško i trud.« (281—284)

Do paroksizma, a da pozadinu tome ne znamo, ruga se Marulić takvim popovima-sucima. Za razliku od Danijela — a *Susana* je dio Danijelove knjige — koji sa svojim prijateljima na kraljevskom dvoru odbija svaku nečistu hranu, i vino, te jede samo povrće a pije samo vodu, ovi piju i jedu preobilno:

»Pjahu vino cilo, meso safranjeno
jidihu pritilo i još papranjeno.« (273—274)

Kad su vikali u vrtu Susaninu, da zagluše prestrašeni Susanin glas, Marulić razvija grotesknu sliku, naslađujući se u grotesknosti zbijanja:

»Vapaj videći ta, viknuše i starci;
ču pastir niki i sta, mneć da su tovarci.
Mnil bi da su jarci, brade da jim zgleda;
petesi kljuvavci, k nosom da prigleda.« (265—268)

Sigurno da ova karikatura nije samo razgovor sa biblijskim sucima, a nije ni odjek nekog antisemitizma, uostalom i Susana je Židovinka, kao i Judita, nego je osveta za neki — nama danas nepoznat — sukob sa crkvenim i sudbenim strukturama u Splitu. Govor mladoga Dani-jela drugom popu-sucu dovoljno je jasno obilježen, te ožiljak koji pjes-nik pokazuje nije samo s područja literature:

»Smami ti pūt i kost tva mahnita želja,
ter manenu starost do jame dopelja.
Bludom vazda melja himba vaju, tere
priteć u strah pelja izraelske hćere;
one se k vam stere, s vami govorahu,
za vami se vere, hoteć se topljahu.« (591—596)

Uostalom, slične stihove — upućene duhovnicima — naći ćemo i u *Dobrim naucima*, i drugdje u njegovu djelu. Zanimljivo je da ovdje Marulić upotrebljava riječ *hoteć*. Prema starijem jeziku i tradiciji crkveno-slavenskih tekstova *hotěti* znači bludnu radnju; hot, hotnica je bludnica, meretrix, pelex. Izraelske kćeri se topljahu u bludničanju (*hoteć*) sa sucima, odnosno popima.

Dosadašnja istraživanja Marulićeve hrvatske poezije usredotočena su na njegovo najbolje djelo *Juditu*. Druga djela ostala su u sjeni toga remekdjela naše književnosti XVI. stoljeća. I s pravom. Druga hrvatska djela, pa tako i *Susana*, prepuštena su prvenstveno filološkom istraživanju, s konstatacijom kakvu čitamo i u Kombola, a koja kao da je ostala mjerilo i ovoga Marulićeva djela: *Susana je* »naslikana bojama tadašnje lirike i konvencionalnije od Judite«, a zatim: »Crtajući po običaju evropskih pjesnika sredinu u kojoj se odigrava događaj, slika Marulić potanko istočni perivoj Suzanin«, ali za razliku od slike Holofernove vojske koja je sva u pokretu, »ovdje je slika statična, ne izdižući se iznad čistog opisa. U daljnjem toku pripovijedanja prevladavaju elementi konvencionalne legende više nego u *Juditi*«⁵.

Marulića je sigurno ponio uspjeh *Judite* — ne treba kod toga misliti samo na tiskano izdanje nakon 1521. godine — djelo je sigurno našlo odjeka u Splitu i u gradovima Dalmacije gdje se njegovala književna riječ kad je objavljeno, tj. kad je dospjelo do Dujma Balistrilića, na samom početku XVI. stoljeća nakon znamenite korizme kad je

napisano. Usporedba *Susane s Juditom* nameće neka pitanja koja treba istaći, i koja su od prvoga čitanja zamjetljiva.

Susana, prema Kombolu slijedi evropske pjesnike koji opisuju sredinu, tj. gdje se događaj odigrava, te tako i Marulić crta perivoj, koji Kombol naziva istočnim. Doista — perivoj Susanin može podsjećati na opise visećih vrtova Semiramidinih, koji su bili jedno od sedam svjetskih čuda. S druge strane — mnogo hladnije Ivan Slammig u opisu divnog perivoja vidi »opće mjesto locus amoenus«, ali isto ga tako »u Suzaninu vrtu, u nizanju cvijeća i stabala, razabiremo da bi to moglo biti i 'u kakvom spljetskom perivoju'«, misleći kod toga na stih Tina Ujevića. Doista je Susanin vrt zanimljiv ne samo za književnog historičara, nego i za historičara kulture, za botaničara, za proučavaoca renesansne hortikulture. Neobičan je ovaj vrt, i Marulić ga naziva »zemaljski raj«. Ali ljubav za vrtlarstvo nije posjedovao samo Marulić. Vrt je imao i Mavro Vetranović, i Petar Hektorović, a sigurno i Marko Marulić. U oporuci kao osobitu vrijednost ostavlja na uživanje svojoj snahi Heleni, udovici njegova brata Valerija, vrt koji pripada obitelji, pa stoga moli brata Aleksandra da taj dar odobri: »lego fratri meo Alexandro (...) ut ipse permittat cognatam nostram Helenam, relictam fratris nostri Valerii, frui orticello cum puteo, quem nunc tenemus, quamdiu illa vixerit in viduitate, licet orticellus ipse sit de bonis conditionatis«⁶.

Marulić je našao poštivaoca i nasljedovatelja ne samo u pjesništvu, rodoljublju nego i u gledanju na prirodu u Petru Zoraniću. Za svoj Perivoj od slave, a koji je ujedno i zatvoreni Rajski vrt, Zoranić svjesno koristi ugođaj kakav je i u Marulića. Prof. Vjekoslav Štefanić, u svom izdanju *Planina* upozorio je na paralelni opis u *Arcadiji* Jacopa Sannazara. To je čuvena Deseta proza (Prosa decima), ali perivoj koji Sannazaro opisuje spoj je mitskoga perivoja s renesansnim parkom: u njemu se kreću mitski i literarni pastiri i bogovi: Pan, Titir, Nymfe, Fauni, Silvani, Lari — ponajviše ih je iz Vergilijevih djela, iz *Bucolica* i *Eneide*. Zoranić je u osnovnoj ideji Perivoja od Slave bliži Marulićevu vrtu, ali je od Sannazara doista prenio sliku umjetno oblikovanih ružmarina koji su »umiteljnom rukom stvoreni, niki u pehari, a niki u plavi jidreći, niki u lave, niki u zmaje...«⁷, kao što je i u nabrajanju ptica bliži Sannazaru nego Maruliću, jer u Susaninu vrtu ptice malo pjevaju — kod Zoranića više nego kod Sannazara. Marulić kaže:

»o kraju, zad i sprid ptičice pojahu
svijajuć čaše gnjizd, u kih se plojahu.« (135—136)

Za razliku od *Judite* gdje je temeljna fabulativna potka svedena na neprekinutu liniju, pričanje u *Susani* provedeno je uz česte, prečeste intervencije pripovjedača. Marulić čak desetak puta prekida nit pričanja da bi dao savjete čitaocima, odnosno komentirajući zbivanja. Npr. nakon samoga opisa žardina, perivoja, Marulić se obraća čitaocu:

»Raduj se, ne plači, človiče, ne budi lin
Boga hvaleć, grači, imaš liplji žardin,
ner imi Joakin ni njega gospoja,
ako po taj način žive duša tvoja.« (153—156)

Još je izrazitija Marulićeva intervencija u tkivo pripovijedanja kad opisuje perivoj, te svoju »nemoć« u crtanju i opisivanju ljepote začinje talijanskim stihovima:

»Lassa dir chi vole, ni pentur na svit bil
toli hitre skole, da spengat sve b' umil.« (123—124)

Često se, kao da se izgubio na stranputici moraliziranja, vraća glavnoj liniji priče, te o tome razgovara s čitaocem:

»Sad citara moja, obrni glas k onoj,
dostojna je koja da se dâ kruna njoj«, (157—158)

odnosno:

Daleč sam zaridal, vrime se je vnut
gdi sam vapaj slišal koga moćno bi čut.
Gledaje dobro nut ča će se zgoditi
to će sad moj leut zvoneć govoriti. (287—290)

Nit pričanja, tj. iznošenja događaja koji je u *Bibliji* dosta kratak, iznosi u svemu 64 retka, Marulić prekida moralnim savjetima. Ponajprije *nevistama*, kojima je djelo ponajprije upućeno:

»A vi prim'te ovoj sve ke ste neviste,
nauk će bit vam taj, griha da ste čiste.« (11—12)

»Samo pomenimo mužaticam ženam,
tere jim recimo: Oto Bog kaže vam...« (749—750)

Savjet mogu primiti i mladići, uostalom:

»Jošće ću providit mladoga ki želi
sam sebi naprudit spuniv ča Bog veli.« (761—762)

Obraća se i direktno čitaocu:

»A ti ki čteš, ne daj da tobom oblada
volja nika takaj ka panjke naklada
ter družih rasklada i psuje i hudi,
ništar se otklada, da komu naudi.« (663—666)

Iako, čini se, nema podataka da se Marko Marulić profesionalno bavio odvjetništvom⁸, drugi obrambeni govor Joakimov pred Susanom, suci-
ma i svojom obitelji sastavljen je po pravilima advokatske obrane. U
prvom dijelu brani okrivljenu, u drugom, središnjem hrabri Susanu,
u trećem iskrena žalost i poštovanje izbija zbog rastanka koji je tako
nenadan, ali i neumoljiv — jer pod zakonom su svi. Da je *Susanin* autor
pravnik vidi se iz teksta na više mjesta. O naravi svjedočenja on je
izrekao sentencu:

»Pismo bo veli ovoj: da rič, svidochi ku
jezik troj ali dvoj, verovat imaš nju;
koko veće uz tu da popove bihu
i suci, i lit mnju veće svih imihu.« (393—396)

To je kao neko opravdanje da su povjerovali, ili morali povjerovati
u iskaz popova-sudaca, iako im je to bilo teško prihvatiti kao istinito.
Prikazao je i način izbora, onako kako se biralo u gradskoj i seoskoj
sredini:

»Tako ti ovi puk, tako t' svi govore,
metaše u klobuk, da sudom pritvore;

pritoriv da stvore tim dvima smrt pravo,
ki htihu da umore Susanu nepravo.« (627—630)

O sudskom postupku (procesno pravo) Marulić izriče svoje mišljenje koristeći u isto vrijeme staru hrvatsku pravnu terminologiju, tada uobičajenu, aludirajući ujedno na etimon riječi *pristav*:

»Suda je nepravda sudac i človik on,
kino ne *pristava* da se spuni zakon.« (347—348).

Slično je s riječju *rota*:

»Tad oni ki žude hudobu svu tajat,
rotom laže hude počese obnajat.« (365—366)

Svi, uglavnom, koji su pisali o Marulićevoj *Susani* isticali su ljepotu Marulićeva opisa Joakimova, odnosno Susanina vrta. Vulgata ima *pomarius*, voćnjak, ali u Marulićevu opisu taj *vrtal* dobiva označnice koje nadilaze običan voćnjak, s korisnim biljkama, on prelazi u žardin, perivoj, a na kraju se uspoređuje sa zemaljskim rajem. *Hortulus cum puteo* prerastao je u *hortus cum fonte* — i po njem »teciše vrućac vojen po srid«, a uz njega, naravno, »pasiše stado pitomih črid«. Kombol govori o istočnom perivoju, ali Marulić je mislio na domaće vrtove, jednako u bogatijih Splicana, ali i u ljudi srednjeg staleža. Uostalom — u životu je mnogo toga vidio, i to je unio u svoj svijet, žardin, u kojem su i črida, i ptice, i mnoštvo korisnih stabala, cvijeća, voćaka. Lozu koja se penje na drveće

»zeleno javorje, zgor loze vedene«

mogao je vidjeti u padovanskom kraju, gdje se školovao; tu je sliku nosio u očima, kao mnogo kasnije Dimitrija Demeter:

»Ja od Brente vidjeh obale zelene,
Čuh žuborit njene bistré vode,
Pokraj kojih grleći se hode
Umjetnost i narav ko sestre rođene.«

Da zaključimo:

1. Marulić je *Susanom* bliži začinjavcima, svjesno se udaljivši od »poet ki pišu verse«, te je i jezik njegove poeme blizak ulici, govoru splitskih kala.

2. Tradicija teksta *Susane*, od Jeronimova prijevoda na latinski jezik, jače je privukla Marulića nego dotadašnji hrvatski latinički ili hrvatskoglagoljski tekstovi.

3. Njegov opis *vrtla* kao *žardina*, *perivoja* prenio je u svoje *Planine* Petar Zoranić — prihvatio je Marulićev izazov koji Susanin vrt uspoređuje sa Zemaljskim rajem, a u Zemaljski je raj Zoranić smjestio svoj znameniti Perivoj od Slave.

Susana, dakle, nije nastala bez dubokih osobnih i umjetničkih pobuda i poticaja, ali ni njen odjek nije zamro na listovima zbornikâ, u kojima se do danas sačuvala.

BILJEŠKE

¹ *Biblija Sacra Vulgatae editionis*, Venetiis, 1727, apud N. Pezzana, nepaginirani uvodi u svete knjige.

² Josip Hamm, *Judita u hrvatskoglagoljskim brevijarima*, Radovi Staroslavenskog instituta 3, 1958. i njegova studija: *Marulić i Judita*, Slovo, Časopis Staroslavenskog instituta 11—12, 1962.

³ Staroslavenski tekstovi iz izdanja Hrvojeva misala, *Missale Hervoiæ ducis Spalatensis croatico-glagoliticum*, transkripcija i komentar, Zagreb, Ljubljana, Graz 1973. i *Misal po zakonu Rimskoga dvora*, pretisak, Liber-Mladost, 1971. Lekcionari: Bernardinov, izdanje JAZU priredio T. Maretić, 1885, Ranjinin, izdanje JAZU, priredio M. Rešetar, 1894.

⁴ *Sveto pismo starog zakona (...) sada u jezik slavo-ilirički izgovora bosanskog prinešeno*, IV, 1831, str. 670, autor Petar Katančić, Budim 1831.

⁵ Mihovil Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporeda*, Zagreb 1945, str. 87.

⁶ Petar Kolendić, *Marulićeva oporuka*, Split 1924, str. 10—11.

⁷ Petar Zoranić, *Planine*, tekst s tumačem i rječnikom priredio Vjekoslav Štefanić, Zagreb 1942. Za Sannazara, vidi izdanje *Arcadie*, Venecija 1580.

⁸ Duško Kečkemet, *Život Marka Marulića Splitsanina*, Split 1975. str. 67.